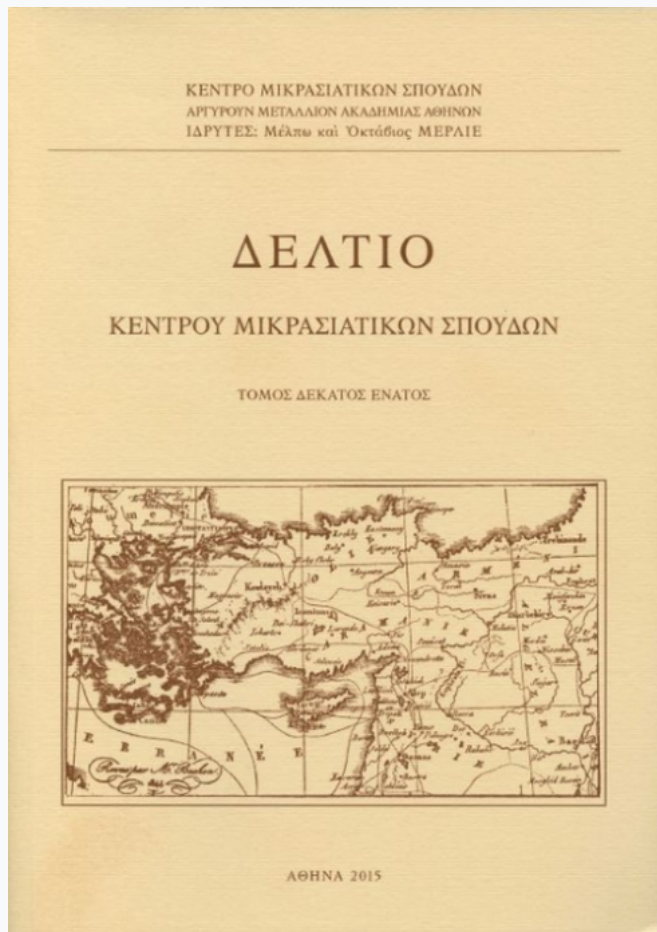

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 19 (2015)

Οι Περσικές Έπιστολές τοῦ Μοντεσκιέ στὰ ἑλληνικά στὴ Σμύρνη (1836). Μιὰ ἔκδοση μὲ σημασία;

Σταύρος Θ. Ανεσιτίδης

doi: [10.12681/deltiokms.318](https://doi.org/10.12681/deltiokms.318)

Copyright © 2015, Σταύρος Θ. Ανεσιτίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανεσιτίδης Σ. Θ. (2015). Οι Περσικές Έπιστολές τοῦ Μοντεσκιέ στὰ ἑλληνικά στὴ Σμύρνη (1836). Μιὰ ἔκδοση μὲ σημασία;. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 19, 65–80. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.318>

Σταύρος Θ. Ανεστίδης

ΟΙ ΠΕΡΣΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ
ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ (1836).
ΜΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΜΕ ΣΗΜΑΣΙΑ;

Η αναβίωση των ιδεών του πολιτικού ουμανισμού στους κόλπους του Διαφωτισμού τον 18ο αιώνα υπήρξε αποφασιστικής σημασίας ως προς την άρθρωση του ριζοσπαστισμού και της κοινωνικής κριτικής που σφυρηλάτησαν τις ιδεολογίες της σύγχρονης Ευρώπης. Στην αναβίωση του θεωρητικού αυτού προβληματισμού θεμελιώδης υπήρξε η συνεισφορά του Μοντεσκιέ, η γονιμότητα και η ακτινοβολία της σκέψης του οποίου επηρεάζουν τον πολιτικό στοχασμό έως τη Γαλλική Επανάσταση. Η θεωρητική συμβολή του βαρόνου της Brède συναρδρώνεται, πρώτον, με τη συστηματική κριτική της απολυταρχίας και του δεσποτισμού και, δεύτερον, με τη διερεύνηση των προϋποθέσεων και των βάσεων της πολιτικής νομιμότητας. Στη σκέψη του Μοντεσκιέ η διαπλοκή του ζητήματος της πολιτικής νομιμότητας με την αναζήτηση του πολιτειακού ιδεώδους μετουσιώθηκε σε καταλυτική ιδεολογία κοινωνικής κριτικής¹.

Ο πολιτικός ουμανισμός επιβίωσε και σε άλλες εθνικές παραδόσεις μετά την ολοκλήρωση του κύκλου του στη Γαλλία. Οι ιδέες των Γάλλων ριζοσπαστών ενέπνευσαν και υποκίνησαν επαναστατικά κινήματα στη νοτιοανατολική Ευρώπη μέσα από το δίαυλο του Διαφωτισμού². Ο πολιτικός ουμανισμός ως συνδήλωση της αρχαίας πολιτικής αρετής και των δημοκρατικών πολιτεια-

1. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Πολιτικός Ουμανισμός και Διαφωτισμός: Συμβολή στη διερεύνηση της ιδεολογικής λειτουργίας της πολιτικής θεωρίας του Montesquieu», *Φιλοσοφία και Πολιτική (Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας)*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1982, σ. 291-304. Πρβλ. Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*, Cambridge, Mass. και Λονδίνο, Harvard University Press, 2013, σ. 118-119, 127-128.

2. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, 2η έκδοση, Αθήνα, Πορεία, 2000, σ. 69-82, 133 κ.ε.

κών προτύπων και ως έκφραση ριζικής κοινωνικής κριτικής απέβη η *lingua franca* της επανάστασης και της κοινωνικής αλλαγής.

Στη νεοελληνική πολιτική ζωή, η ριζοσπαστική τάση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού εκφράστηκε στον προδρομικό κύκλο του Ρήγα, στις ελληνικές κοινότητες της διασποράς (Βιέννη, Βουκουρέστι, Ιάσιο), στις μητροπόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη και, βεβαίως, στους ριζοσπάστες οπαδούς του Κοραή στο Παρίσι, οι οποίοι και πραγματοποίησαν, τελικά, τις πρώτες ελληνικές εκδόσεις των δύο σημαντικότερων έργων του Ρουσσώ. Πρώτος ο Σπυρίδων Βαλέττας, ο οποίος με το ψευδώνυμο Δημήτριος Αριστομένης μεταφράζει το δεύτερο *Discours*: Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ του εκ Γενεύης, *Λόγος, περί αρχής και βάσεως της ανισότητος των ανθρώπων προς αλλήλους*, Μεταφρασθείς εκ της Γαλλικής γλώσσης υπό Δημητρίου Αριστομένους [=Σπυρίδων Βαλέττας], Παρίσι 1818· και ακολουθεί σε λίγα χρόνια η ελληνική έκδοση του *Contrat Social*, από τον Γρηγόριο Ζαλύκη ή Ζαλύκογλου: *Περί της κοινωνικής συνθήκης, ή αρχαί του πολιτικού δικαιώματος. Σύγγραμμα του φιλοσόφου Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ*, Εκ της Γαλλικής γλώσσης κατά πρώτον μεταφρασθέν υπό του Γρηγορίου Γεωργιάδου Ζαλύκου και εκδοθέν μετά προλεγομένων υπό Κωνσταντίνου Νικολοπούλου, Παρίσι 1828.

Στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας της Σμύρνης, όπου δημιουργήθηκαν ισχυρές εστίες παιδείας, όπως η Ευαγγελική Σχολή και το Φιλολογικό Γυμνάσιο, ο Διαφωτισμός έγινε δεκτός σε συγκυρία κορύφωσης των προσδοκιών αλλά και των ιδεολογικών ζυμώσεων και αντιθέσεων³. Η πυκνότητα της πνευματικής ζωής συνδέθηκε κυρίως με τα ανοίγματα και τη δεκτικότητα της σμυρναϊκής λογισύνης προς τη δυτική γραμματεία. Από το 1834, που ο Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίτσης μεταφράζει και εκδίδει τη *Θηβαίδα* του Racine (Ρακίνας), έως το 1920, που ο Γεώργιος Σημηριώτης εκδίδει τα δύο πρώτα τεύχη της *Γαλλικής Ανθολογίας, 1800-1920*, σε δικές του μεταφράσεις, υπάρχει ένας καλός αμπητός. Μεταφράζονται ο Corneille (Κορνήλιος), ο Lamartine (Λαμαρτίνος), ο Αλέξανδρος Δουμάς, ο Victor Hugo (Βίκτωρ Ούγος), ο Ιούλιος Βερν, ο Μολιέρος, ο Chateaubriand (Σατωβριάνδος), ο Walter Scott (Ουάλτερ Σκώττος), ο Honoré de Balzac, ο Goethe (Γοίθιος),

3. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη (1809-1810)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 3 (1982), σ. 9-39· πρβλ. Φίλιππος Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Αθήνα 1986, σ. 16-21 κ. α.

ο Δοστοϊέβσκη κ.ά. Ιδιαίτερα δημοφιλείς υπήρξαν ο Xavier de Monterpin (Ξαβιέ δε Μοντεπέν) και ο Eugène Sue (Ευγένιος Σύης). Επισημαίνω επίσης την κατ' επιτομήν έκδοση της *Encyclopédie* σε 4 τόμους (1861-1864) και παράρτημα (1867).

Μόλις το 1877 εμφανίζεται μετάφραση έργου του Βολταίρου: *Πίστις, Πατρίς και Έρωσ ή Οροσμάνης Σουλτάνος της Ιερουσαλήμ και Ζαΐρα η αιχμάλωτος. Τραγωδία Βολταίρου. Εις πράξεις 5*. Μεταφρασθείσα υπό Ιακώβου Ρ. Ραγκαβή, παραφρασθείσα εκδίδεται υπό Νικολάου Φλαμπουριάρου. Εν Σμύρνη, τύποις Ν. Χέλμη, 1877. Το πρώτο έργο του Βολταίρου που μεταφράστηκε στα οθωμανικά είναι ο πνευματώδης φιλοσοφικός μύθος *Μικρομέγας* (*Micromégas*, 1752) [= *Muhaverat-ı hikemiyge*, μετάφραση: Münif Efendi, Κωνσταντινούπολη 1859]. Το 1869 ο *Μικρομέγας* εκδόθηκε επίσης στα οθωμανικά με αρμενικούς χαρακτήρες. Το 1938 μεταφράστηκε από τον Α. Fehmi Baldaş ο *Αγαθούλης* (*Candide*, 1759) [= *Kandid*, Κωνσταντινούπολη 1938].

Επομένως η πρώτη ελληνική έκδοση των *Περσικών Επιστολών* από τον Νεοκλή Παπάζογλου, το 1836⁴, εντάσσεται στις μεταφραστικές πρωτοβουλίες που πύκνωσαν με την πάροδο των δεκαετιών και συνέβαλαν στη ζωτικότητα του πολυπολιτισμικού πνευματικού περιγύρου. Θυμίζω εδώ ότι οι *Περσικές Επιστολές*, που πρωτοεκδόθηκαν ανώνυμα το 1721 στο Άμστερνταμ, αποτελούν μια διασκεδαστική, εν πολλοίς καυστική, σάτιρα της Γαλλίας και του δυτικού πολιτισμού. Μέσα από την υποδετική αλληλογραφία δύο Περσών επισκεπτών της Γαλλίας με την πατρίδα τους, σκιαγραφείται η εικόνα της γαλλικής κοινωνίας εκείνης της εποχής, γίνεται κριτική των πολιτικών δεσμών και αναδημιουργείται μια ζωντανή ηθογραφική εικόνα που πηγάζει από την κοινωνιολογική οξυδέρκεια του Μοντεσκιέ.

Πρώτος ο Ρήγας Βελεστινλής, το 1790, στο έργο του *Φυσικής απάνδισμα*, αποκάλυψε ότι είχε αποπειραθεί να μεταφράσει στα ελληνικά το *Πνεύμα των Νόμων*⁵ «προς όφελος του Γένους»⁶. Το 1797, ο Ρήγας θα εκδώσει το επα-

4. Η πλέον πρόσφατη, αρκούντως επιμελημένη και με καλή απόδοση στα ελληνικά έκδοση του έργου κυκλοφόρησε το 1998: Μοντεσκιέ, *Περσικές επιστολές*, μετάφραση Νίκη Μολφέτα, Αθήνα, Καστανιώτης: *Κλασική Βιβλιοθήκη*, 1998.

5. Στις ημέρες μας υπάρχει αρκετά αξιόπιστη και άξια λόγου έκδοση των *Νόμων* στα ελληνικά: *Το πνεύμα των νόμων*, εισαγωγή: Παναγιώτης Κονδύλης, μετάφραση: Κωστής Παπαγιώργης-Παναγιώτης Κονδύλης, Αθήνα, Γνώση, 1994, τόμ. Α-Β.

6. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής απάνδισμα διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας*, Βιέννη 1790, σ. 176.

ναστατικό φυλλάδιο *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, που απευθυνόταν προς όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καλώντας τους να εξεγερθούν εναντίον της τυραννίας και να απελευθερωθούν πολιτικά και κοινωνικά⁷. Εμπνευσμένος από τον Ντιντερό, τον γαλλικό εγκυκλοπαιδισμό και τη Γαλλική Επανάσταση, καθώς και από τον Μοντεσκιέ, ο Ρήγας κήρυξε μια νέα «Ελληνική Δημοκρατία», που θα βασιζόταν στην ισότητα, στο σύνταγμα και στην αρχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁸.

Το 1795 και το 1796 κυκλοφόρησαν δύο διαφορετικές μεταφράσεις των *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*⁹. Η πρώτη αποδίδεται στον Γεώργιο Εμμανουήλ, ο οποίος πίστευε ότι συνέβαλε με τη μετάφρασή του στην καλύτερη γνωριμία του Ελληνισμού με την ιστορία της χριστιανικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η δεύτερη υπήρξε ανώνυμη και ημιτελής. Το έργο αυτό θα εκδοθεί ξανά στα ελληνικά, το 1836, στην Αθήνα¹⁰. Στον κύκλο των οθωμανών διανοουμένων δοκιμές για τη μετάφραση του *Πνεύματος των Νόμων* καθώς και των *Considérations*, στα οθωμανικά, έγιναν από τον σημαντικότερο διανοητή του οθωμανισμού¹¹,

7. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. Ε': *Νέα Πολιτική Διοίκησις των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχμοπογδανίας*, Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 11-13, 31 κ.ε.

8. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1998, σ. 68-82.

9. Βλ. *Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων*, Λειψία 1795. Η δεύτερη μετάφραση των *Considérations*, που περιλαμβάνει μόνο τα κεφάλαια I-VI του έργου, εκδόθηκε ως Μέρος Δεύτερο του βιβλίου, *Βιβλίον διηρημένον εις μέρη δύο*, Βενετία 1796, σ. 77-154.

10. Βλ. *Σκέψεις περί των αιτιών του μεγαλείου και της πτώσεως των Ρωμαίων*, σύγγραμμα του Μοντεσκιού. Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού. Υπό Γ. Α. Θερινού, Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Ι. Φιλήμονος, 1836. Βλ. επίσης *Σκέψεις περί των αιτιών του μεγαλείου και της πτώσεως των Ρωμαίων*, Υπό Μοντεσκιού, Εκ του γαλλικού, Υπό Τ. Μανταφούνη, Αθήνησι, Τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, 1862. Πολύ μεταγενέστερα έχουμε: *Διατριβή περί της πολιτικής των Ρωμαίων εν τη θρησκεία* [= *Dissertation sur la politique des Romains dans la religion* (1716)], εξελληνισθείσα υπό Γεωργίου Αθ. Τουρλίδου, Αθήνα 1969· και *Μοντεσκιέ. Επιλογή από το έργο του*, Μετάφραση, επιλογή: Γεώργιος Δ. Ζιούτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1993 [= *Νεανικά έργα* (1713-1721), *Περσικές Επιστολές*, *Έργα περιόδου 1721-1728*, *Τα ταξίδια* (1728-1731), *Μετά από τα ταξίδια* (1731-1734), *Considérations*, *Περίοδος 1734-1748*, *Το πνεύμα των νόμων*, *Τελευταία έργα*, *Σκέψεις*].

11. Υπενθυμίζω ότι ο οθωμανισμός πρέσβευε τη νομιμοφροσύνη προς τον εκάστοτε

τον Ναμίκ Κεμάλ¹², του οποίου η πολιτική σκέψη είχε εν μέρει επηρεασθεί από τον Μοντεσκιέ ως προς το θέμα της διάκρισης των εξουσιών¹³.

Ποιος ήταν όμως αυτός ο πρωτουργός της έκδοσης των *Επιστολών* στα ελληνικά; Τα ουσιώδη βιογραφικά του στοιχεία αποθησαυρίζονται χάρη στα μελετήματα του Ματθαίου Παρανίκα, *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης εκ των πηγών συνταχθείσα*, Αθήνα 1885, σ. 50-55, του Γεωργίου Βαλέτα, «Σελίδες από την πνευματική ιστορία της Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. Β (1939), σ. 208, 212-214, και κυρίως του Κώστα Συμ. Παπαδοπούλου, «Οι Διευθυνταί της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης Νεοκλής Παπάζογλου και Βενέδικτος Κωνσταντινίδης», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. Ι (1963), σ. 384-460.

Ο Νεοκλής Παπάζογλου γεννήθηκε το 1799 στη Σμύρνη. Είχε ως ανάδοχο τον ηγούμενο της Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής Αγίας Τριάδος της Κοινότητας Μουζουρά Χανίων Κρήτης, η οποία είχε αποκτήσει Μετόχιο στη Σμύρνη στα προεπαναστατικά χρόνια. Τα πρώτα γράμματα τα διδάχθηκε στη Μονή και σε ηλικία 17 ετών, το 1816, χειροτονήθηκε διάκονος από τον τότε Μητροπολίτη Σμύρνης και κατόπιν Οικουμενικό Πατριάρχη Άνθιμο ΣΤ΄, «πράγμα εις το οποίον αι κλίσεις μου αντεφέροντο και διά το οποίον φαίνεται δεν ήμην προωρισμένος», όπως με παρρησία ομολογού-

εκπρόσωπο της δυναστείας του Οσμάν και την κατάργηση των θρησκευτικών ή εθνοτικών διακρίσεων. Διακήρυττε την ισότητα των μελών της οθωμανικής κοινότητας, την κατοχύρωση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων τους και απέβλεπε στη συσπείρωση των οθωμανών υπηκόων με την καλλιέργεια κοινής πατριωτικής συνείδησης και στην εγκαθίδρυση συνταγματικής μοναρχίας.

12. Βλ. επίσης *Ruh-ül-kavanin* [=Το πνεύμα των νόμων], μετάφραση: Hüseyin Nazım, 1η έκδοση Κωνσταντινούπολη 1915, 2η έκδοση Κωνσταντινούπολη 1923 και *Kanunların Ruhü Üzerine* [=Το πνεύμα των νόμων], τόμ. Α, μετάφραση: Fehmi Baldaş, 1η έκδοση Άγκυρα 1963, 2η έκδοση Κωνσταντινούπολη 1998, τόμ. Β, μετάφραση: Fehmi Baldaş, 1η έκδοση Άγκυρα 1965, 2η έκδοση Κωνσταντινούπολη 1998. Για τις *Επιστολές* εντοπίσθηκε μόνο μία τουρκική έκδοση και αυτή πρόσφατη: *İran Mektupları. Lettres Persanes*, μετάφραση: Muhiddin Göklü, 2η έκδοση Κωνσταντινούπολη, 2001.

13. Βλ. Nurettin Öztürk, “Aydınlanma Hareketi ve Yeni Türk Edebiyatı” [=Διαφωτισμός και Νεοτουρκική Λογοτεχνία], *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 9 (2001), σ. 54, πρβλ. Şerif Mardin, *The genesis of Young Ottoman thought: a study in the modernization of Turkish political ideas*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1962, σ. 334· Orhan Özgüç, “Rousseau ve Türkiye” [=Rousseau και Τουρκία], *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013), σ. 121-148.

σε ο ίδιος¹⁴. Από τότε άρχισαν και οι σπουδές του στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης. Εάν παρέμενε στο ίδρυμα αυτό έως τα χρόνια της Επανάστασης, θα είχε διδάσκαλο και τον Βενιαμίν τον Λέσβιο, ο οποίος διηύθυνε τη Σχολή από τον Οκτώβριο του 1820 έως τον Απρίλιο του 1821. Η Ευαγγελική Σχολή έκλεισε μετά το 1821 και επαναλειτούργησε τον Φεβρουάριο του 1824, αλλά ο Νεοκλής, μετά την έκρηξη της Επανάστασης, είχε εγκαταλείψει τη Σμύρνη. Το 1822 συμμετείχε ως μυστικός σύμβουλος στην ελληνική αντιπροσωπεία του Συνεδρίου της Βερόνας. Σχετικά με τη μετάβασή του αυτή στην Ιταλία σημειώνει ο ίδιος: «Το δεύτερον της ελληνικής ανεξαρτησίας έτος (εικοστόν τρίτον της ηλικίας μου) συνηριδιμήτην κ' εγώ ως μυστικός σύμβουλος, μετά των ψηφισθέντων εις την προς τον πάπαν πρεσβείαν, την επιφορτησθείσαν να παρακαλέση αυτόν τον Δυτικόν Αρχιερέα, να μεσιτεύση υπέρ των Ελλήνων προς τους βασιλείς συναγομένους τότε εις Βερόνην, ίνα σκεφθώσι και αποφασίσωσι περί των πραγμάτων της Ισπανικής Χερρονήσου και της Ελλάδος»¹⁵. Μετά τη λήξη του Συνεδρίου, το οποίο προέβη, εντέλει, στην καταδίκη της Ελληνικής Επανάστασης, ο Νεοκλής επέστρεψε στην Πελοπόννησο, κατατάχθηκε στο Τακτικό Σώμα Στρατού και το 1826 μετέβη στο Παρίσι, «υπό την ζήτησιν και υπεράσπισιν του φιλελληνικού κομητάτου των Παρισίων, μετά του υιού του Μαυρομιχάλη και άλλων σημαντικών νέων προς αύξησιν των φώτων και τελειοποίησιν των γνώσεών του»¹⁶. Στο Παρίσι σπούδασε και μελέτησε εννέα χρόνια περίπου και γαλουχήθηκε με τις αρχές και τις ιδέες των δημοκρατικών. Ο Παπάζογλου υπήρξε μεταξύ αυτών που υπέγραψαν την *Έκκλησιν προς τους Έλληνας* της Ελληνικής Εταιρείας Παρισίων. Το κείμενο αυτό εκδόθηκε το 1831 και εντάσσεται στην αντιρρητική φιλολογία για την εγκαθίδρυση βασιλείας στην Ελλάδα¹⁷.

Το 1834 ο Νεοκλής, αφού εν τω μεταξύ απεκδύθηκε το ιερατικό σχήμα και το λειτουργήμα του διακόνου, επέστρεψε στη Σμύρνη, όπου με την προτροπή των γονέων και των φίλων του εγκαταστάθηκε για να εργαστεί ως δάσκαλος· θεωρούσε άλλωστε τη διδασκαλία ως «έργον έντιμον και κοινωφε-

14. Βλ. Κ. Παπαδόπουλος, «Οι διευθυνταί της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης», ό.π., σ. 391.

15. Βλ. ό.π., σ. 398.

16. Βλ. ό.π., σ. 401.

17. Βλ. ό.π., σ. 401-402 και Δ. Σ. Γκίνη – Β. Γ. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τόμ. Α, Αθήνα (1939), σ. 316-317, αρ. 2121.

λής». Έτσι διορίσθηκε αρχιδιδάσκαλος στην Ευαγγελική Σχολή αντικαθιστώντας τον Βενέδικτο Κωνσταντινίδη, «μη επαρκούντα» για το αξίωμα αυτό, σύμφωνα με τον Ματθαίο Παρανίκα¹⁸. Υπηρέτησε τη Σχολή από τον Ιούνιο του 1834 έως τον Ιούνιο του 1835 και από τον Δεκέμβριο του 1837 έως τον Δεκέμβριο του επομένου έτους, οπότε και απομακρύνθηκε οριστικά. Ο Νεοκλής καταδιώχθηκε από τον Μητροπολίτη Σμύρνης (Παΐσιος) ως «αποκλήρικος», «ανήθικος» και «άδρησκος», ενώ ο Οικουμενικός Πατριάρχης (Γρηγόριος ΣΤ΄) τον χαρακτήρισε ως «κακοήθην και ύποπτον διδάσκαλον»¹⁹.

Στη φωτεινή διάβαση του Παπάζογλου από την Ευαγγελική Σχολή οφείλεται η ίδρυση της Βιβλιοθήκης και του Αναγνωστηρίου (1838), του περιφημου *Ελληνικού Μουσείου*, το οποίο θεωρείται ως ο πρώτος επιστημονικός Σύλλογος στη Μικρά Ασία²⁰. Ο Παπάζογλου αποσκοπούσε στην «άσκησιν και ανάπτυξιν των νοητικών δυνάμεων διά της αναγνώσεως ωφελίμων βιβλίων, διά της παραδόσεως ποικίλων μαθημάτων και διά της συζητήσεως εμπορικών, φιλολογικών και ηθικών υποθέσεων». Έργο επίσης του Παπάζογλου υπήρξε ο πρώτος «Διοργανισμός» της Ευαγγελικής Σχολής που δημοσιεύτηκε το 1838 και αποτέλεσε τη βάση όλων των υπολοίπων²¹. Η μετάφραση και έκδοση των *Στοιχείων Γραμματικής Γαλλικής* (Σμύρνη, Εκ της Ιωνικής Τυπογραφίας, 1836) αποτελεί επίσης εργασία δική του άξια λόγου.

Το παρόν μελέτημα δεν επεκτείνεται στην αντιβολή του κειμένου του Μοντεσκιέ με τη μετάφραση που μας παρέδωσε ο Παπάζογλου. Ίσως αυτό να επιχειρηθεί άλλοτε. Πάντως ο αρχιδιδάσκαλος της Ευαγγελικής Σχολής είχε υπόψη του τη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση του 1754 εφόσον μετέφρασε και τις 160 επιστολές. Παραλείπει εντούτοις τις «Σκέψεις επί των *Περσικών Επιστολών*», που είχαν επισυναφθεί στην επανέκδοση. Στην προσθήκη αυτή είχε προβεί τότε ο Μοντεσκιέ για να ανασκευάσει τις απόψεις του αββά Gaultier²² για το έργο του. Αξιοπεριεργό επίσης ότι ο Παπάζογλου αναδιατυπώνει την εισαγωγή του Μοντεσκιέ και την παρουσιάζει εν πολλοίς ως δική του.

18. Βλ. Μ. Παρανίκα, ό.π., σ. 50.

19. Βλ. Γ. Βαλέτας, ό.π., σ. 213.

20. Βλ. Μ. Παρανίκα, ό.π., σ. 204 κ.ε.· Γ. Βαλέτας, ό.π., σ. 245-247· Χρ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα 1961, σ. 202-222.

21. Τυπώθηκε υπό τον τίτλο *Διοργανισμός της Ευαγγελικής Σχολής*, Σμύρνη 1838. Το πλήρες κείμενο αποθησαυρίζεται από τον Μ. Παρανίκα, ό.π., σ. 88-95, βλ. και σ. 190.

22. Βλ. Abbé Jean-Baptiste Gaultier, *Les Lettres persanes convaincues d'impiété*, 1751 (*Οι αποδεδειγμένα άσεμνες Περσικές Επιστολές*).

Ο πρύτανης του πολιτικού στοχασμού του Διαφωτισμού αναφέρεται στο εισαγωγικό κείμενο ως ο Γάλλος που μεταγλώττισε τις επιστολές από τα περσικά στα γαλλικά. Κατ' ουσίαν ο Παπάζογλου μετέτρεψε τον πρώτο πληθυντικό του Μοντεσκιέ σε τρίτο ενικό (*Ο Γάλλος Μεταφραστής*) για να επανέλθει στην κατακλείδα του σημειώματος στον πρώτο ενικό, δηλαδή στον εαυτό του.

Να σταδούμε όμως στη δεύτερη παράγραφο. Εκεί ο Παπάζογλου σπεύδει να μας αποκαλύψει το συστατικό στοιχείο της πνευματικής του ιδιοσυγκρασίας, το οποίο αποτελεί ταυτόχρονα και πυξίδα ανάγνωσης του κειμένου: πρόκειται για την κυριαρχική αυθεντία του λογικού. Ο δεδηλωμένος ορθολογισμός του «λιποτάκτου από της ιεροδιακονίας»²³ μάς βοηθά να συμπεράνουμε γιατί καταπιάστηκε με το έργο του συγκεκριμένου στοχαστή της παιδείας των Φώτων και όχι με αυτό του Ρουσσώ, για παράδειγμα.

Ο συγγραφέας της *Έρευνας περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων* (Παρίσι 1734) αναζητούσε μια φιλοσοφία που θα του επέτρεπε να συνδυάσει την αιτιοκρατική εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων με ηθικές και φιλοσοφικές κρίσεις καθολικής ισχύος. Αντίθετα, στον πολίτη της Γενεύης είναι αισθητή η σχέση με τη νέα ρομαντική ευαισθησία που αναδύθηκε ως αντίδραση στον απόλυτο ορθολογισμό του Διαφωτισμού. Ο Παπάζογλου θεωρούσε μάλιστα «παραδοξολόγο» τον Ρουσσώ με αφορμή τις απόψεις του στον πρώτο *Λόγο για τις επιστήμες και τις τέχνες* (*Discours sur les sciences et les arts*, Παρίσι 1751)²⁴. Αφορμή για τις αιτιάσεις αυτές υπήρξε η επιστολή ΡΕ', στην οποία ο ένας Πέρσης καταφέρεται κατά της προόδου: «Εις μίαν των επιστολών σου μ' ελάλησες πολύ περί των καλλιεργουμένων εις την Δύσιν επιστημών και τεχνών. Θέλεις με θεωρήσειν ως βάρβαρον· αλλά δεν εξεύρω εάν η εξ αυτών ωφέλεια αποζημιώνει τους ανθρώπους κατά την οποίαν καθ' εκάστην κάμνουσι κακήν χρήσιν εις αυτάς». Ο Μοντεσκιέ βεβαίως δεν πρεσβεύει την άποψη αυτή²⁵ και διά χειρός του άλλου Πέρση απαντά:

23. Βλ. Κ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 414.

24. Πρβλ. το *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Άμστερνταμ 1755. Ο πρώτος *Λόγος* μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα οθωμανικά το 1883. Βλ. *Fezail-i ahlakiye ve kemalat-i ilmîyye*, μετάφραση: Kemal Paşazade Said Bey, Κωνσταντινούπολη 1883. Ο *Αιμίλιος* (*Emile*, 1762) κυκλοφόρησε στα τουρκικά μόλις το 1930. Βλ. *Emil, yahud, Terbiye*, μετάφραση: Ali Rıza Ülgener, Σμύρνη 1930. Βλ. περαιτέρω Orhan Özgüç, ό.π., σ. 121-148.

25. Πρβλ. το *Discours sur les motifs qui doivent nous encourager aux sciences*, στις 15 Νοεμβρίου 1725, στην Ακαδημία του Bordeaux.

«Ἡ δεν συλλογίζεσαι ο τε λέγεις, ἢ κάμνεις κάλλιον να μη συλλογίζεσαι. Συ αφήκες την πατρίδα σου διά να μάθης, και συ καταφρονείς πάσαν μάθησιν: Ἐρχεσαι να μορφωθῆς εις τόπον όπου αι ωραία τέχνα καλλιεργούνται, και συ τας θεωρεῖς ως ολεθρίας. Θέλω άραγε σε το ειπεῖν, Ραΐδη; πλειότερον σύμφωνος εἶμαι εγώ με σε παρ' ό,τι συ είσαι με τον εαυτόν σου.

»Εσυλλογίσθης καλά την βάρβαρον και αδλίαν στάσιν όπου ἤδελε μας κατασύρειν των τεχνών ο χαμός; Δεν έχει τις ανάγκην να το φαντασθῆ, εμπορεί να το ἴδη. Επάνω της γης υπάρχουν ακόμη λαοί μεταξύ των οποίων πίθηκας μ' ολίγην μάθησιν εδύνατο να ζήση εντίμως. Αυτός σχεδόν ἤδελεν ευρεθῆν εις την αυτήν με τους λοιπούς κατοίκους στάσιν» (Επιστολή ΡΣΤ', Ουσβέκ προς Ραΐδην).

Ο Παπάζογλου προβαίνει σε εκτενή σχόλια επί των επιστολών, τα οποία καταδεικνύουν την ευρυμάθειά του και την εξοικείωση με το πνευματικό, κοινωνικό και πολιτικό κλίμα της γαλλικής πρωτεύουσας. Σε ένα από αυτά μάλιστα διαπιστώνουμε ότι έχει μελετήσει καλά και το *Πνεύμα των νόμων*²⁶. Είναι σε αυτό το μεγάλο έργο (1748) που ο Μοντεσκιέ συνέχισε τη διερεύνηση του προβλήματος της νομιμότητας που έδωσε στις *Επιστολές*. Η απάντηση συνδέθηκε με την ανάπτυξη μιας σύνθετης ιστορικής κοινωνιολογίας του δικαίου και των πολιτικών καθεστώτων που επέτρεψε στον κορυφαίο πολιτικό στοχαστή να παρουσιάσει την άποψή του για την πολιτική νομιμότητα ως διαπίστωση θεμελιωμένη στις αναγκαίες σχέσεις που ανακύπτουν από τη φύση των πραγμάτων.

Η ιστορική σκέψη του Μοντεσκιέ αποτέλεσε για τους Έλληνες ριζοσπάστες την αφορμή και την πρόκληση για να στοχαστούν ως προς τις συνθήκες της κοινωνίας τους με τους όρους της θεωρίας της διαφθοράς και της παρακμής των πολιτικών συστημάτων. Η καταγγελία του δεσποτισμού ως τροφού της διαφθοράς, η ανάδειξη της δημοκρατικής πολιτείας ως του καθεστώτος της πολιτικής αρετής, η προσήλωση στην αξία της ελευθερίας υπό την εγγύηση του δικαίου, η διατύπωση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών ως μέσου ελέγχου της αυθαιρεσίας και προστασίας των ελευθεριών

26. Πρόκειται για την ογδοηκοστή επιστολή, στο σχόλιο της οποίας ο Παπάζογλου σημειώνει: «Ἐπρεπε να σημειώσωμεν όλα τα χωρία του πνεύματος των νόμων, όπου ο Μοντεσκιό ανέπτυξε τας φωτεινάς ιδέας όσας ενέσπειρεν εις τας Περσικάς του επιστολάς: ο αναγνώστης όστις εξεύρει πόσα υπέφερεν η ανά χείρας έκδοσις θέλει συγχωρήσειν τον μεταφραστήν. Ελπίζω ότι θέλει γεννήν και δευτέρα έκδοσις τούτου και μετάφρασις εκείνου, και τότε ίσως ευχαριστηθῆ ο αναγνώστης καλήτερα». Βλ. σ. στ' σημειώσεων.

αποτέλεσαν την παρακαταθήκη του Μοντεσκιέ και διέγραψαν το πλαίσιο για την περαιτέρω επεξεργασία του προβληματισμού για την ελευθερία με τους όρους της δημοκρατικής πολιτειακής σκέψης. Σε έναν αγωνιστή της ελληνικής επανάστασης όπως ο Παπάζογλου, η μετάφραση και η έκδοση των *Περσικών Επιστολών* παρείχαν την καταλληλότερη αφορμή για να εκφράσει και να εξωτερικεύσει την προσωπική του απέχθεια για τον δεσποτισμό και ό,τι στοιχειοθετούσε έναν κόσμο βαρβαρότητας, αυταρχισμού και διαφθοράς. Η αλληγορία του κλειστού και τυραννικού κόσμου του σεραγίου του Πέρση άρχοντα Ουσβέκ αναπαριστούσε με μοναδική αποτελεσματικότητα το ψυχολογικό κλίμα του φόβου και της ανθρώπινης εξαθλίωσης και αλλοτρίωσης που εκτρέφει η απολυταρχία.

Ο Παπάζογλου κατάφερε να εξασφαλίσει γύρω στους εξήντα συνδρομητές. Οι περισσότεροι είναι από τη Σμύρνη αλλά υπάρχουν επίσης χορηγοί από τις Κυδωνίες, την Αθήνα, το Ναύπλιο, τη Βιέννη, όχι όμως και την Κωνσταντινούπολη²⁷. Ένα χρόνο νωρίτερα, ο ίδιος είχε εμφανισθεί στον κατάλογο των συνδρομητών του έργου του επτανήσιου νομικού Παύλου Γαίτα, *Στοιχεία του πολιτικού και εγκληματικού δικαιώματος: Συντεθέντα εις χρήσιν της φιλομαδούς ελληνικής νεολαίας*, που εκδόθηκε και αυτό στη Σμύρνη (Α. Πατρίκιος 1835). Σύγγραμμα το οποίο φαίνεται ότι γράφτηκε με πνεύμα που προσιδιάζει στις ιδεολογικές κατευθύνσεις του Διαφωτισμού και ειδικότερα στις απόψεις του Ιταλού νομικού Καίσαρος Βεκκαρία (1738-1794), ο οποίος υποστήριζε ότι το «Κοινωνικό Συμβόλαιο» που συγκροτεί την κοινωνία πρέπει να παράγει ποινικούς νόμους σαφείς, λειτουργικούς και ανθρωπιστικούς, έτσι ώστε ο ποινικός κολασμός –εξοπλισμένος με κύρος και ηθική θωράκιση– να λειτουργεί αποτρεπτικά²⁸. Ο Παπάζογλου ως φαίνεται γνώριζε το έργο του Βεκκαρία, το οποίο αναφέρει όχι όπως το μεταφράζει ο Κοραής, αλλά με τον δικό του τίτλο *Περί εγκλημάτων και ποινών*²⁹.

27. Βλ. σ. ια΄-ιγ΄: «Οι χορηγήσαντες φιλόμουσοι εις την έκδοσιν του παρόντος βιβλίου».

28. Βλ. *Περί Αμαρτημάτων και Ποινών, πολιτικώς θεωρουμένων. Σύγγραμμα Καίσαρος Βεκκαρίου*, Μεταφρασθέν εκ της Ιταλικής γλώσσης, και διά σημειώσεων εξηγηθέν υπό Δ. Κοραή, Παρίσι 1802. Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1764 (*Cesare Beccaria, Dei delitti e delle pene*). Στις σημειώσεις του ο Κοραής αναγγέλλει την πρόθεσή του να μεταφράσει το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Ρουσσώ, «καθώς και άλλα τινά του φιλοσόφου τούτου».

29. Βλ. σ. ε΄ των σημειώσεων.

Μετά την απομάκρυνσή του από την Ευαγγελική Σχολή, ο Νεοκλής παρέμεινε στη Σμύρνη όπου ίδρυσε ιδιωτικό εκπαιδευτήριο. Είναι το τελευταίο στοιχείο που γνωρίζουμε για τον βίο και το έργο του. Ο Κώστας Παπαδόπουλος θεωρεί ότι «υπήρξεν ατυχής και μαρτυρικών της ανθρωπίνης κακίας θύμα, ενώ ήτο ομολογουμένως άξιος πολύ καλύτερας τύχης»³⁰. Ανθρώπινη εικασία, βεβαίως, εν πολλοίς αναπάντητη. Αυτό που αποτελεί πραγματικότητα, εν τούτοις, είναι ότι Παπάζογλου αντιπαρήλθε τις αντιξοότητες που τον περιέβαλλαν, αγνόησε τη συγκυρία του οθωμανικού καθεστώτος και πραγματοποίησε την ελληνική έκδοση των *Lettres persanes*, ενσωματώνοντας στην ελληνική γραμματεία ένα έργο που αποτελεί τη χάρτα της νέας φιλοσοφίας και αναβαθμό της ελευθερίας του λόγου³¹.

30. Βλ. Κ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 414.

31. Βλ. Montesquieu, *Lettres persanes*, Etablissement du texte, préface, chronologie, bibliographie et notes par Laurent Versini, Παρίσι, Flammarion, 1995, σ. 25, πρβλ. Paul Valéry, *Préface aux "Lettres persanes"*, Παρίσι, Terquem, 1926, αναδημοσίευση στο *Variété II*, Παρίσι, Gallimard, 1929, και στο *Œuvres*, τόμ. II, σ. 508-517, Bibliothèque de la Pléiade.

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ
ΠΕΡΣΙΚΑΙ

ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΣΚΙΩ.

Μεταφρασθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι

ὑ π ὀ

ΝΕΟΚΛΕΟΥΣ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ.

ΣΜΥΡΝῆ

ΕΚ ΤΗΣ ΙΟΝΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΜΔCCXXXVI.

III

Ἐδῶ εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον μ' ἔκαμε νὰ θαυμάσω αὐτὸ πολλὰκις ἔκαμε νὰ θαυμάσῃ καὶ τὸν φίλον τῶν Περσῶν μας Γάλλον: Νὰ βλέπῃ αὐτοὺς τοὺς Πέρσας κάποτε τόσοσιν διδασκόμενοι εἰς τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Γάλλων, ὅσον ἦτο καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος: ἐγνώριζαν ὡς καὶ τὰ παραμικρότερα περιστατικὰ, κ' ἐπαρτηροῦσαν πράγματα τὰ ὁποῖα, ὡς λέγει ἐξέφυγαν ἀπὸ πολλοὺς Ἰερμανοὺς, περιηγηθέντας τὴν Γαλλίαν. Ἀποδίδει τοῦτο εἰς τὴν μακρὰν διαμονὴν των εἰς τὴν πατρίδα των χωρὶς νὰ λογαριάσῃ ἐὰν εἰς τὸν Ἀσιατὸν ἦν ἔνδοξον νὰ διδαχθῇ τὰ ἥθη τὰ Γαλλικὰ κατὰ τὸ διάστημα ἐνὸς χρόνου, παρὰ εἰς τὸν Γάλλον νὰ διδαχθῇ τὰ ἥθη τὰ Ἀσιατικὰ κατὰ τέσσαρας διότι ὅσον εἶναι μολύβδος ὁ πρῶτος, τόσοσιν εἶναι κοικωρικὸς ὁ δεύτερος.

Ἡ συνείθεια συγχωρεῖ πρὸς πάντα μεταφραστὴν, ἀκόμη καὶ πρὸς τὸν βαρβαρώτερον ὑπομνηματιστὴν, νὰ στολίῃ τὴν κεφαλὴν τῆς μεταφράσεώς του, ἢ τοῦ πορτηματιδίου του, μὲ τὸν παρηγερικὸν τοῦ πρωτοτύπου διὰ νὰ μεγαλύνῃ τὴν ὠφέλειαν, τὴν ὕψιστον, καὶ τὸ ἀξιόλογον. Δὲν τὸ ἔκαμα: ἐμιμήθην εἰς τοῦτο τὸν Γάλλον μεταφραστὴν: εὐκολὰ θέλει προμαρτεῦσαι τοὺς λόγους. Ὁ κυριώτερος εἶναι ὅτι πολὺ φοβοῦμαι μὴ σὲ ἀηδιάσω μὲ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ πολὺ ἀηδὲς, θέλω νὰ εἴπω προλεγόμενα, θεμένα ἐπὶ κεφαλῆς ΠΕΡΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ.

Ἀγούστου 1836.

Ὁ ΕΚΔΟΤΗΣ.

220

ΠΕΡΣΙΚΑΙ.

σας και αἰχμαλωτίσας ἡγεμόνα ὅστις τοῦ ἐδιαφειλονεικοῦσε τὸν βασιλικὸν στέφανον, ἠθέλησε νὰ τὸν ὀνειδίση ὡς ἄπιστον καὶ ἐπίβουλον. "Δὲν εἶναι παρὰ μία στιγμή, εἶπεν ὁ ἄτυχος ἡγεμὼν, ἀφ' οὗτου ἀπεφασίσθη ὁ παῖς τῶν δύο μας εἶναι ἐπίβουλος."

Ὁ σφετεριστὴς κηρύττει ἀποστάτας ὅλους ὅσοι, ὡς ἐκεῖνος, δὲν ἐκαταδυναστεύσαν τὴν πατρίδα· καὶ, νομίζων ὅτι δὲν ὑπάρχουν νόμοι ἐκεῖ ὅπου ὀλοτέλα δὲν βλέπει κριτὰς, προστάζει νὰ σέβωνται ὡς ἀποφάσεις τοῦ οὐρανοῦ αἱ ἄλλοι τῆς τύχης ὀρμαί.

Ἐκ Παρισίων, τὴν 20 τῆς σελήνης Ἰεβιάδ, 2, 1717.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΡΕ.

ΡΑΙΑΝΣ ΠΡΟΣ ΟΥΣΒΕΚ.

Ἐἰς Παρισίους.

Ἐἰς μίαν τῶν ἐπιστολῶν σου μ' ἐλάλησες πολὺ περὶ τῶν καλλιεργουμένων εἰς τὴν Δύσειν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν. Θέλεις μὲ θεωρήσειν ὡς βάρβαρον· ἀλλὰ δὲν ἐξεύρω ἂν ἡ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια ἀποζημιώνει τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὴν ὁποίαν καθ' ἑκάστην κἀμνοῦσι κακὴν χρῆσιν εἰς αὐτάς.

Ἦκουσα νὰ λέγωσιν ὅτι μόνη τῶν βομβῶν ἡ ἐφεύρεσις ἀφαίρεσεν ἀπ' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης τὴν ελευθερίαν. Οἱ ἡγεμόνες μὴ δυνάμενοι πλέον νὰ ἐμπιστευθῶσι τὴν φυλακὴν τῶν φρουρίων εἰς τοὺς πολίτας, οὔτινες, κατὰ τὸν πρῶτον τῆς βύμβας βομβουσμὸν ἠθέλαν παραδοθῆν, εὗρηκαν πρῶτα νὰ τρέφωσι χοντρὸν τακτικῶν στρατευμάτων σώμα, μὲ τὸ ὅποιον ἔπειτα

222

ΠΕΡΣΙΚΑΪ.

τινός ζωοτροφίας, ἐὰν εἶχαμεν ἀνθ' ἐνός δύο ἢ τρία σημεῖα; τοῦτο ἤθελεν εἶσθαι καὶ ἐνοχλητικώτερον.

Ἄλλ' ἐξ ἐνός ἄλλου μέρους, αὐτὴ ἡ ἐφεύρεσις ἐστάθη πολὺ ὀλέθριος εἰς τοὺς ἀνακαλυφθέντας τόπους. Ἕθνη ὀλόκληρα ἐξολοθρεύθησαν· καὶ οἱ γλυτώσαντες ἀπὸ τὸν θάνατον ἄνθρωποι κατήντησαν εἰς δουλείαν τόσον σκληρὰν ὥστε ἡ διήγησις μόνη κάμνει τοὺς Μουσουλμάνους νὰ φρίττωσι.

Μακαρία ἡ ἀμάθεια τῶν τέκνων τοῦ Μωαμέθ! Ἐρασμία ἀπλότης τόσον ὑπεραγαπητὴ ἀπὸ τὸν ἡμέτερον ἄγιον προφήτην! σεῖς πάντοτε μὲ ἀνακαλεῖτε τῶν ἀρχαίων χρόνων τὴν φυσικὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν εἰρήνην τὴν βασιλεύουσαν ἐντὸς τῆς καρδίας τῶν πρώτων πατέρων μας!

Ἐκ Βενετίας, τὴν 5 τῆς σελίνης Ῥαχμαζάν, 1717.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΡΖ'.

ΟΥΣΒΕΚ ΠΡΟΣ ΡΑΙΑΗΝ.

Εἰς Βενετίαν.

Ἢ δὲν συλλογίζεσαι ὅ τι λέγεις, ἢ κάμνεις κάλλιον νὰ μὴ συλλογίζεσαι. Σὺ ἀφῆκες τὴν πατρίδα σου διὰ νὰ μάθης, καὶ σὺ καταφρονεῖς πᾶσαν μάθησιν: Ἐρχεσαι νὰ μορφωθῆς εἰς τόπον ὅπου αἱ ὠραῖαι τέχναι καλλιεργοῦνται, καὶ σὺ τὰς θεωρεῖς ὡς ὀλεθρίας. Θέλω ἄραγε σὲ τὸ εἰπεῖν, Ραῖδῆ; πλείοτερον σύμφωνος εἶμαι ἐγὼ μὲ σὲ παρ' ὅτι σὺ εἶσαι μὲ τὸν ἑαυτὸν σου.

Ἐσυλλογίσθης καλὰ τὴν βάρβαρον καὶ ἀθλίαν στάσιν ὅπου ἤθελε μᾶς κατασύρειν τῶν τεχνῶν ὁ χαμός; Δὲν ἔχει τις ἀνάγκη νὰ τὸ φαντασθῆ, ἐμπορεῖ νὰ τὸ ἴδῃ